

Friese kerken in Friese sagen

Heb ik in de eerste band van dit tijdschrift al „Enkele sagenthema's rondom Friese kerken" behandeld (blz. 219-233), wie nagaat wat er in de drie publikaties staat die ik op het terrein van Friese sagen en legenden op mijn naam heb staan (*Frysk sêgeboek*, 1939-1943 reprint 1973; *Der waard wol sein*, 1952; *De efterste houn seach om*, 1979), zal ontdekken dat er nog heel wat meer overleveringen op dit terrein bestaan. Zowel de tot vóór een kwarteeuw nog altijd niet uitgeprate volksmond als materiaal uit boek en blad waren de bronnen voor een aantal korte sagen, die gerangschikt kunnen worden in enkele rubrieken. In de meeste gevallen betreft het geen legenden (gewijde overleveringen), maar historische sagen, waarbij historisch niet betekent dat het om verhalen gaat die waar gebeurd zijn, maar waarbij wel een historisch feit een rol speelt. In veel minder gevallen treden mythologische sagen (o.m. spokerij, hekserij) op. Overigens is deze laatste rubriek in Friesland zeer ruim vertegenwoordigd, wat eens de verwondering, maar ook de woede opwekte van een destijds in Fries „fermidden" niet onbekende predikant, toen ik vóór de tweede wereldoorlog in een winterlezing voor de Prov. Fryske Underwiisrie daarvan de talrijke en gevarieerde bewijzen leverde. De Friese kersagen betreffen uiteraard verschillende gebouwen (kerken zowel als torens), maar ook hebben ze betrekking op wat te onzent een „âld tsjerkhôf" genoemd wordt: doorgaans de vroegere standplaats van een kerkgebouw, evenals op de verplaatsing van een kerk. Dan heeft het feit, dat er heel wat stompe torens in Friesland zijn, de volksfantasie beziggehouden, terwijl wij, zoals elders, ook kloksagen kennen. In het onderstaande heb ik wat deze onderwerpen betreft het een en ander uit mijn bundels gesprokkeld. Beginnen wij met:

Oude kerkhoven

Een eindje ten westen van de Presteriker (akker van de priester vóór 1580) bij *Veenwoodsterwal* ligt het „Ald Tsjerkhôf", een stukje land, waar tot 1648 de kerk van het vroegere St. Johanneswalde stond. In dat jaar werd in het eengevoerd Veenwouden de nieuwe en nog bestaande kerk gebouwd. Maar volgens een ook elders bekende overlevering werd in de nacht weer afgebroken wat er overdag gebouwd was. Het oude parochiekerkhof werd daarna het toneel van spokerij: in het pikkeduister dwaalden er twee vrouwen rond met witte lakens om; een jongeman op vrijersvoeten zag tot zijn schrik een wit paard in het land liggen, terwijl er in de hoek van een huisje ter plaatse iedere nacht een vuurpot stond te branden, zomaar uit zichzelf en zonder dat iemand die er neergezet had. Ook werd de deur van het spijskamertje „zomaar" geopend. Bovendien had iemand zich daar eens opgehangen. „It krong jin oan" als iemand daar in schemeravond passeerde, hoorde dr. J. Botke vertellen (*De gritenij Dantumadiel*, bl. 323-324).

Aan het Krúswetter, vlak bij het Reakogat aan het *Sneekermeer*, ligt een stuk land, dat nog altijd het „Ald Tsjerkhôf" genoemd wordt. De wal is daar allervreemdst afgeslagen en met laagwater ziet men er het hout van doodkisten... Vroeger werd deze eenzame plek door velen gemedend. Maar een schipper noemde die vrees lachend het resultaat van „âldwivepraat". Op een nacht zeilde hij naar die plek toe en wierp het anker in het kerkhof uit. Toen het bedtijd werd, kroop hij onder de dekens en sliep al gauw als een roos. Maar toen hij wakker werd — waardoor wist hij niet —, bemerkte hij, dat er iets vreemds aan de gang was. Hij sprong uit z'n kooi en haastte zich uit het vooronder. Wat zag hij? Het schip dreef vóór de

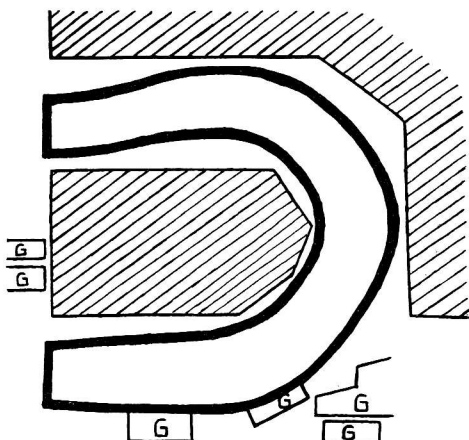
zuidwestenwind het meer in, terwijl het anker vóórop lag. Net alsof iemand het daar neergegoid had. Maar de schipper was niet bang en hij boorde naar zijn ligplaats terug. Hij maakte het anker goed vast, keek nog eens scherp om zich heen, maar kon in het donker niets ontdekken. Hij begaf zich weer te bed, maar bleef wakker. Toen: opnieuw een plof, alsof het „skûtsje” in de lucht zou springen. Het voordek dreunde er van. De schipper vloog in z'n onderkieren naar buiten, maar er was weer niets of niemand te zien. Maar wél dreef het schip weer het Reakogat in. Waarna hij opnieuw terugvoer en voor de derde keer zijn kooi opzocht.

Maar hij lag amper, of er weerklonk een derde plof en ditmaal zo hevig, dat het stof door de naden viel en de schoteltjes in het kastje omwipten. Op hetzelfde ogenblik ontdekte hij, dat het schip drééf. Wel, hij liet het drijven en nam pas het roer, toen hij bij de Roaspôllen was aangekomen. Vandaar stuurde hij het schip naar de Ald Reed, waar hij opnieuw en nu met meer succes de slaap probeerde te vatten (mededeling O. Santema).

(Er waren tal van plaatsen, waar schippers in het verleden „niet konden liggen”. Volgens het volksgeloof hadden zij zonder het te weten afgemeerd op een plek, die aan geesten toebehoorde. Zo hoorde ik destijds, dat het gevreesde spook de Man van de Langesloot (bij *Eernewoude*) schepen verwijderde omdat die „yn syn paad” lagen.)

In het *Rijsterbos* was (is?) een plaats die men beschouwde als het vroegere kerkhof van Rijs; men vindt dit als „Ald Tsjerkhôf” aangegeven op de door H. K. Schippers in 1941 getekende plattegrond van het bos en wel achter Huize Rijs tussen de Grutte Meunzer Leane en de Van Swinderensleane (of Middenleane). Bij deze plaats zag een Gaasterlandse spokenkijker 's nachts altijd een hond als een „foech keal”, welke bijna kalfachtige viervoeter aan één stuk door om hem heen liep. (Volksmond)

Ook op het Oud Kerkhof aan de Balkweg van *Donkerbroek* naar Makkinga spookte het: daar liet zich 's nachts altijd een veulen met een brijkan om zijn

1. Plattegrond van het koor van een kapel in Oudehorne.

nek zien: een spokerij die vooral in de Friese Wouden op tientallen plaatsen bekend was, maar die niet een voorhistorische herkomst kan hebben, aangezien de zandgrond van oostelijk Friesland pas omstreeks het jaar 1000, na vele eeuwen onbewoond te zijn geweest, opnieuw en nu blijvend (Friese) bewoners kreeg. (Mededeling H. F. de Groen)

In het Sibe-Annes-bosje tussen *Oudehorne* en de Tjonger ligt een kleine hoogte die „it Joadske tsjerkhôf” genoemd wordt. Er zijn bij graafwerk mensenbeenderen aan het licht gekomen en daarbij is in het verleden een doodshoofd meegenomen of vernield. En sindsdien spookt daar een jood zonder hoofd, werd er gezegd. (Volksmond) Het spreekt vanzelf, dat deze volksaanduiding onjuist is. Maar het betreft wel een historische plek: bij archeologisch onderzoek in 1942 kwam vast te staan, dat hier een vroeg-christelijk kerkhof had gelegen en er een vroeg-middeleeuwse kapel had gestaan. Dr. F. C. Bursch en drs. W. J. de Boone dachten aan een bewoning in de tiende eeuw. De elfde eeuw zal zeker het geval zijn.

Kerken verplaatst

Een sagetype dat mij van elders niet bekend is, betreft het verplaatsen van kerken: in de Wouden geen zeldzaamheid. Maar niet overal is er een sage aan ver-

bonden. Er zijn mij de volgende drie voorbeelden bekend:

De eerste kerk van *Zuid-Drachten* stond tussen de Slingewei en de Hegewei, op een stuk land, dat nog lang bij de kerkeplaats op het Súd hoorde en dat wel "it tsjerkhôf" genoemd werd. Toen men besloot een nieuwe kerk te bouwen op de plaats waar tegenwoordig het "Suder tsjerkhôf" ligt, gingen alle mensen die bereid waren aan de verplaatsing mee te werken, op een lange rij staan en lieten zij alles wat nog gebruikt kon worden van hand tot hand gaan, zoals er bij een brand soms emmers water worden aangereikt (J. van Dijk in *Drachtster Courant* 24-4-1924). De plek komt niet alleen op dezelfde kavel voor op de kaart van Smallerland bij Eekhoff („voormalig kerkhof”), maar werd ook in de jaren '60 bij de aanleg van nieuwe straten blootgelegd.

Men zegt, dat de kerk van *Wijnjeterp* (thans: Wijnjewoude) vroeger in de heide stond. Bij opgravingen heeft Hein van der Vliet (Lippenhuizen) daar vaak wat gevonden. De heide is er ook hoger. Met mijn buurman, een man van ruim 70 jaar, liep ik eens langs die plek. Ik zei tegen hem, dat hier een kerk gestaan had. Nou, wel degelijk, zei hij. Dat weet ik wel. Tijden geleden heeft men de kerk van hier overgebracht naar de „buorren”. Mannen hebben toen een rij gevormd, waarbij zij elkaar de stenen aanreikten. (Volksmond Wijnjeterp, mededeling dr. Tj. W. R. de Haan.) Van der Vliet vond ter plaatse fragmenten van tufsteen. Neemt men de topografische kaart er bij, dan blijkt de verplaatsing in een rechte lijn over de plm. één kilometer lange en smalle korte kavel te hebben plaatsgehad. Volgens de *Voorloopige Lijst* (1930) is de tegenwoordige kerk van Wijnjeterp in 1778 gebouwd, maar er bestaat een tekening van J. Stellingwerf (1723) van de voorgaande kerk. Die bestond uit een gotisch gebouwtje, met riet gedekt, met daarnaast een klokkestoel. Dat moet de kerk zijn geweest die na de verplaatsing van het vroegere dorp(je) werd gebouwd.

Halverwege *Surhuizum* en *Surhuisterveen* heeft nog lang een hoge kamp land gelegen die de Bult genoemd werd. Men

vertelt, dat daar de oude kerk van *Surhuizum* gestaan heeft en bij het afgraven zijn er ook veel mensenbeenderen gevonden. Toen de kerk verplaatst werd, hebben de mensen een lange rij gevormd en ze hebben elkaar de stenen van de ene hand in de andere overgegeven. (Volksmond). Hier slaat de sage de plank mis. Op de Bult stond niet de kerk van *Surhuizum*, maar van *Kortwoude*, welke kleine parochie als gevolg van watersnood (overstroming van de naburige Lauwers?) op verzoek van de bewoners in 1441 door de paus verenigd werd met die van *Surhuizum* (zie: Dr. H. Reimers, *Friesische Papsturkunden aus dem Vatikanischen Archive zu Rom*. Leeuwarden, 1908).

Kloksagen

Mag ik het verhaal over de klokken van Sint Eal waarover in de *Rimen* en *Teltsjes* geschreven wordt (5de druk, blz. 388-389) bekend genoeg veronderstellen? Het komt mij meer als een eigen fantastische bewerking dan als een sage uit de volksmond voor. Kern zal wel zijn het gegeven, dat vissers 's nachts op de *Fluessen* en bij de Galamadammen in het water het doffe gebombam van de klokken hoorden, die volgens de Halbertsma's door de duivel daarin waren gegooid. Het zouden de niet-gewijde klokken van het St. Odulfsklooster zijn geweest. Dat men klokken in het water meent te horen luiden, komt op verschillende plaatsen in Friesland voor.

„Wie over onze meren en poelen zeilt, zal vast wel eens geluisterd hebben naar het klokkluiden dat men heel in de verte en aan één stuk door meent te horen. Wij hadden elkaar er meer dan eens opmerkzaam op gemaakt als iets bijzonders. Wel, dat zijn nog de klokjes van het oude *Wartena* dat in de golven verzonken is, zegt de volksmond” (*Friesland van den waterkant bekeken*, blz. 47-48). Met de bodem van het *Tjeukemeer* is het aan de noordkant vreemd gesteld. De een zegt dat er een straatweg in het meer ligt, een ander meent dat er een oud slot in de golven rust, terwijl sommigen van mening zijn, dat er een kerk ligt. Een enkeling heeft er wel eens

tochten hielden, hebben zij de klokken uit het klokhuis van Ureterp gestolen. Zij konden ze echter niet meenemen en daarom gooiden zij ze in een kolk aan de Beakensdyk achter Siegerswoude. Daar liggen ze nu nog en ze luiden ook, werd er wel van verteld (volksmond).

Siegerswoude heeft vroeger ook klokken gehad. Dat men ze kwijtgeraakt is, komt omdat de bisschoppen (de roomsen) spinnijdig waren toen de protestanten hun de kerk hadden afgenomen. Zij haalden uit wraak toen de klokken uit de kerk van Siegerswoude en verdwenen er mee. Maar de boeren achtervolgden met de wapens de vijand, die langs de Beakensdyk probeerde te ontsnappen. Om vlugger te kunnen weggkomen smeten ze toen de klokken naast die weg in de moerassen die daar toen onder water stonden. Het gat waar de klokken in gooid waren, wordt nog steeds het Klokgat genoemd en men heeft wel geprobeerd de klokken naar boven te brengen, maar zonder resultaat. (B. J. Bergsma, onderwijzer ter plaatse, in 1858: *hs Bruinsma* 6305 XIII Prov. Bibl). (Kennelijk zijn hier twee „naburige” overleveringen door elkaar geraakt. De lezing uit 1858 is de volledigste en waarschijnlijk ook de meest oorspronkelijke.) In 1857 kreeg de kerktoeren van *Westergeest* een nieuwe klok. Die kwam in de plaats van de oude, die de Boze in het verleden uit de toren gehaald had en in de Dôllen (een poeltje in de omgeving) geworpen. Als het weer wat meewerkte, kon je die klokken daar onder gunstige omstandigheden horen luiden (*Friesche Volksalmanak* 1898 blz. 49).

In de omgeving van *Veenklooster* is een poel waarin een klok ligt die geen mensenhanden daar uit kunnen halen. Eens heeft men hem boven water gekregen, maar iemand liet een vloekwoord vallen en dat maakte, dat de klok weer wegzakte en nu niet meer kan worden bereikt. Een stuk of wat arbeiders hadden namelijk de klok met een hoop moeite boven water gehaald, toen één uit de groep zei: „daar is-ie eindelijk, maar dat heeft wel duivels veel werk gekost”. Onmiddellijk kwam er een zwarte raaf aanvliegen en zette zich op de klok neer, waarop deze voor eeuwig in de diepte

3. De klokkestoel van Goëngarijp.

zank (*Portef.D sêgen en mearkes* oud-archief Selskip fan 1844, nr. 152. Prov. Bibl. Leeuwarden).

(Een gave duivelssage, die ongeveer 140 jaar geleden zal zijn ingezonden door een van de medewerkers van het ijverig sagen verzamelende Selskip. De raaf of zwarte kraai of „âld-roek” is een duivelsvogel.)

Stompe torens

De aanwezigheid van zadeldaktorens in *Friesland* heeft ook geleid tot het ontstaan van een tweetal sagen. De eerste hoorde S. Koldyk van een oude tante, maar als auteur zal hij het verhaal wel een eigen vorm hebben gegeven, gezien de min of meer litteraire inslag in het origineel. Aldus:

In andere landen waar bergen en hoogten zijn, gebruikte de Boze die met zijn kameraden en heksen om er 's nachts hun feestelijke samenkomsten te houden. In *Friesland* bestonden zulke hoogten niet en toch wilden de heksen en de

heksenmeester wel eens los van de grond raken. Daarbij waren de opgaande spitsen van de kerktorens de duivel erg tot last en het schijnt, dat de kracht van het wijwater ook niet zo hoog kwam. In woeste stormnachten kwam de helse bende op de kerkhoven bijeen en ze pakte de pijnappel onder het kruis beet, gaven elkaar een hand en slingerden sneller en sneller er omheen, totdat 's morgens, toen het dag werd, het kruis met de haan afbrak en op het kerkhof terecht kwam. Daar was geen toren tegen bestand, maar toen kwam een monnik op de gedachte om de torens af te dekken met een huisdak tussen twee gevels met topjes er boven uit.

Toen de helse benden daarmee weer hun kunsten wilden uithalen, stootten ze de schenen zo pijnlijk tegen die tempeltjes, dat hun plezier in één keer bedorven was. Ze vlogen met een erbarmelijk gehuil weg. Sedert hadden die torens rust . . . (*Hs In praetsje oer Fryske bou-*

en byldkunst ensaf., blz. 50 Prov. Bibl. Leeuwarden).

„Er kwam eens een mijnheer bij mij die mij vroeg hoe het toch komt, dat er zoveel stompe torens in Friesland zijn. Want je ziet er nogal eens eentje: hier in *Grouw*, in *Idaard*, in *Eagum* noem maar op. Ik zei: „Daar heb ik wel eens van gehoord meneer en nu zit het ziezoo: wie het niet geloven wil, moet dat maar laten. Maar zó is het mij verteld:

Er was eens een schip, dat heette het Schip van Sinternuten dat kwam nooit binnen. Het bleef altijd maar op zee en het was zo groot, dat als de matrozen jong aan boord kwamen en ze eenmaal boven waren geweest, dan moesten ze zich laten knippen en scheren. Zo hoog was die mast, ziet u. Bij het eerste ezelshoofd in de mast hadden ze een stuk land met vee en koeien, want ze moesten ook wat te eten hebben. En dan hadden ze de scheerwinkel in een schootshakkeblok (dat is het onderste blok van

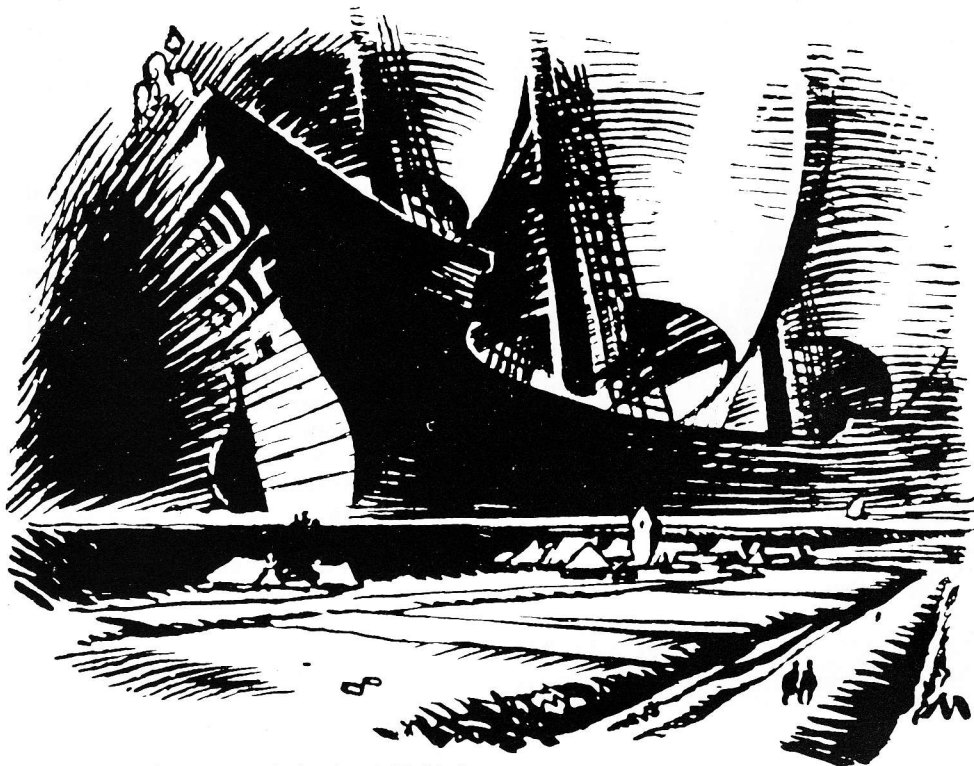

J. B. d.

't Dorp GROUW.

K. F. B. f.

7. De zadeldaktoren van Grouw op een tekening van K. F. Bendorp uit 1790.

4. *It skip fan Sinternuten* (tekening J. Mulder).

de zeilschoot). Als de bemanning één keer het schip op en neer liep, moesten ze nieuwe hakken en zolen onder hun schoenen hebben, zo lang was het.

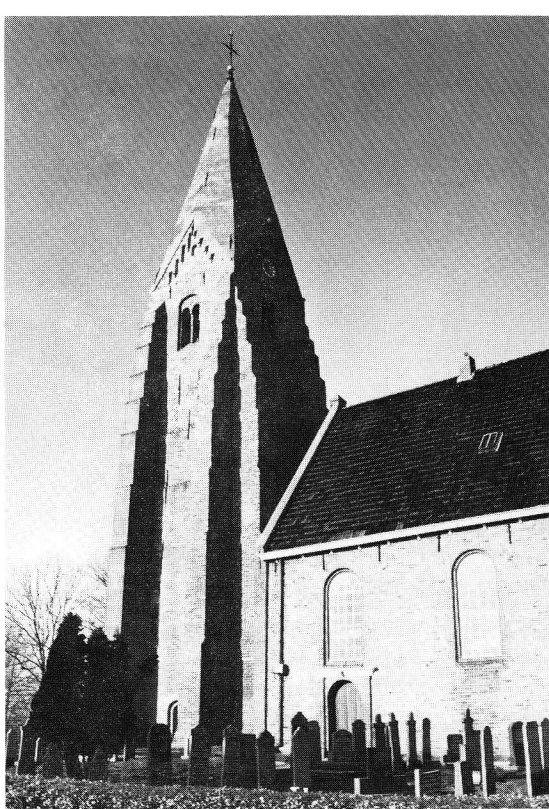
Nu, dat schip was op zee en onder zeil. Toen kwam de kapitein met een vigelante met twee paarden ervoor langs de barkhouten rijden om te waarschuwen, dat ze met veertien dagen door de wind moesten. Maar toen hebben ze vijftien dagen gewacht — ze hebben dus even gezondigd — en toen ze overstag gingen, kon de boegspriet de spitsen van de Friese torens niet vrijlaten, zodat die er allemaal afvlogen. En hier is het verhaal mee uit". Maar die meneer vroeg nog: „Maar hoe zit het dan met die spitse torens in Friesland?" En toen heb ik geantwoord: „Die zijn later gebouwd, meneer, toen het schip al weg was" (Volksmond Grouw 1953, oud-schipper van 80 jaar).

(Een fraai voorbeeld van een internationaal bekend leugenverhaal, waarbij het Schip van Sinternuut — dit is van de

quasi-heilige „Sint Reynuit" („helemaal platzak!") — onder verschillende namen voorkomt. Eenzelfde verhaal gaat er van de stompe torens van Elburg, Muiderberg en Ransdorp, maar die hebben een plat dak).

Atzonderlijke torens

Een „lapkereus", die een pak kleren op zijn rug meezeulde bijna zo groot als een boerenschuur, kwam op een keer uit Groningen vandaan. Toen hij Ophuis en *Surhuizum* afgewerkt had, dacht hij er over om naar huis te gaan. Maar eerst wilde hij nog even rusten. Hij ging met zijn pak, dat hij wat liet steunen op zijn stok — een behoorlijke boom — tegen de toren van *Surhuizum* staan. Zo lekker had hij in tijden niet gerust! Toen hij tenslotte wilde weg gaan, sloeg hij z'n handen om het pak, deed één stap en "bommm!" hoorde hij boven zich: hij had met het pak ook de toren opgetild. Onmiddellijk zette hij hem weer neer,

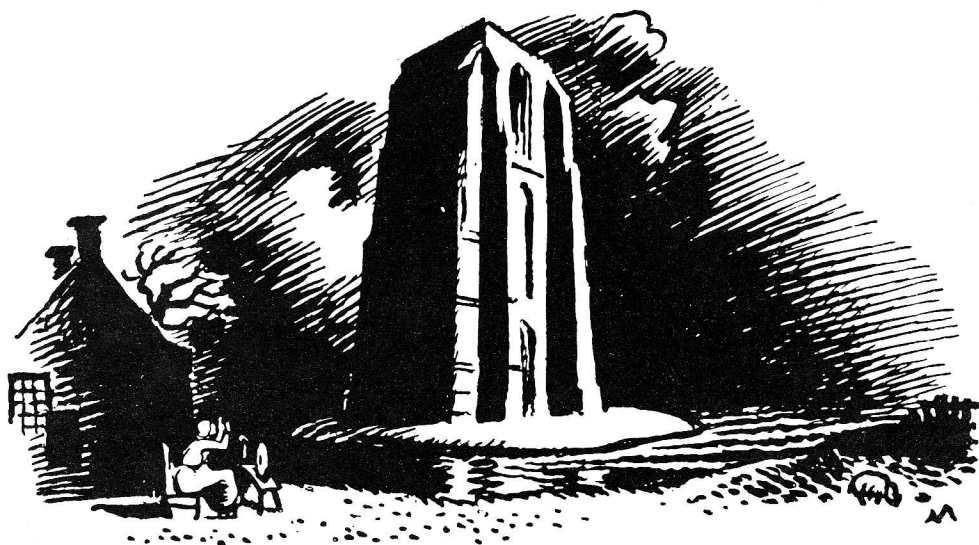
5. De toren van Surhuizum met een stenen spits.

maar die toren stond wel een eindje van de kerk af. En nu hebben later de dorpelingen die ruimte wel laten dichtmet-

selen, maar men kan nog altijd duidelijk zien, dat de toren niet vlak tegen de kerk staat (*Sijucht en Rjucht* 1902, blz. 60-61).

De Oldehove te Leeuwarden is op een stukje land komen aandrijven en toen hij op de plaats stond waar hij nu staat, bleef hij daar omdat een oud vrouwtje dat daar zat te spinnen, zei: „Hou, âlde, hou!” Daar heeft de toren zijn naam van gekregen (*Iduna* VII, 1851, blz. 112). Volgens een andere lezing kwam de Oldehove op een koolblad aandrijven. Er zat een oud vrouwtje in de toren te spinnen en toen het blad met de toren tegen de wal stootte, riep zij: „Alde hou!” Daar komt de naam vandaan (*Nieuwe Friesche Volksalmanak* 1860, bl. 73). De Oldehove is op een stuk land komen aandrijven en toen hij aangekomen was, heeft men hem met een draadje vastgebonden om als baken in zee te dienen (*Iduna* alsvoren).

Er moet net zo'n stuk van de Oldehove in de grond zitten als er boven uit steekt. Ook wordt gezegd, dat hij op koehuiden gebouwd is (volksmond). (Dit laatste wordt van meer torens gezegd, terwijl men nog steeds kan horen, dat de Oldehove eenmaal een vuurtoren aan de Middellzee was, maar de Middellzee was ter plaatse al lang droog, toen de toren gebouwd werd. Een sage die een verkla-

6. De oldehove met spinnend vrouwtje (tekening J. Mulder).

ring geeft van het scheefhangen van de Oldehove, berust, naar ik nu aanneem, niet op de volksoverlevering. Er zijn twee uitvoerige lezingen van: het toneelstuk *It heechste Rjucht ef de Boumaster fen'e Aldehou* door Tsjard Velstra (1910, niet gedrukt) en een metrische bewerking door S. Koldyk, *De boumaster fen'e Aldehou*, in *For Hûs en Hiem* 1889, blz. 193 vv, die nog uitvoeriger is.) De boumeester van de Oldehove verdiende per dag een braspenning (tien duiten). Dat was in zijn ogen blijkbaar niet weinig, want toen hij op een middag thuiskwam voor het middagmaal en hij vroeg wat de pot schafte, schopte hij met de woorden: „Is dat nou kost voor een man die iedere dag een braspenning verdient?” de pot met erwten om die zijn vrouw net van het vuur genomen had en op de vloer had gezet om af te koelen (*Iduna XIII*, bl. 154). (Dezelfde overlevering wordt verteld van het z.g. erwtenmanneltje in de muur van de in de jaren 1419-1526 gebouwde Sint Jan te Den Bosch, die ook niet tevreden was met de grauwe erwten, nog wel met spek, die zijn vrouw hem voorzette. En hij protesteerde op rijm: Is dat nu spijs voor een man, die 's daags een braspenning winnen kan?)

Op Ritsumazijl bij Deinum woonde vroeger een ouwe heks, die in augustus elk jaar naar Spanje reisde waar zij met haar kameraden plezier maakte. Zij reisde op een heel bijzondere manier: zij stal van het bouwland een grote ui en toverde daar een wagen van; uit twee kleinere uien kwamen een paar paarden te voorschijn, terwijl verder een voerman en een palfrenier uit twee wortels getoverd werden. Met dit rijtuig vloog ze naar het feest en ze liep er door deze wijze van reizen echt uit.

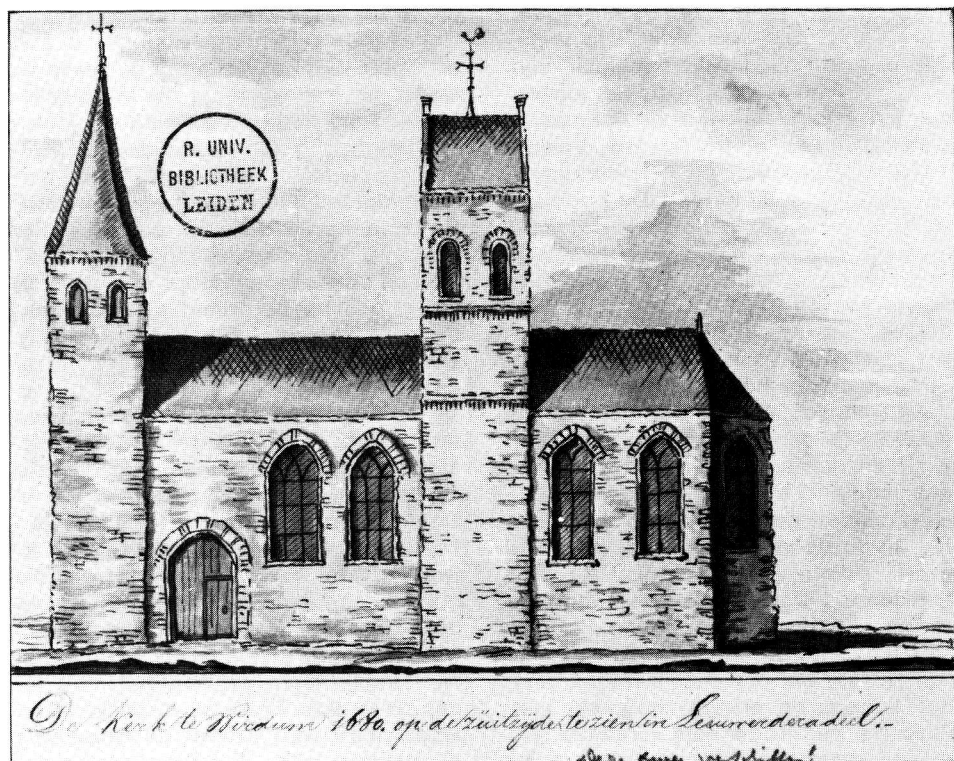
Op een keer, toen ze weer in Spanje zat, was het later dan anders geworden. Zij legde de zweep er daarom flink over, maar toen zij in Friesland kwam, zag ze tot haar schrik, dat de dageraad zich al aankondigde. Zij zette de paarden nog meer aan en zweefde al gauw boven de toren van Deinum. Bijna waren ze op hun plaats, maar . . . daar gleden de eerste zonnestralen al over de kimmen. Op dat ogenblik had de heks niets meer te

koop. De wagen bleef plotseling staan, viel neer en veranderde onderwijl in een ui (sipel). Waar de heks zelf gebleven is, wordt niet verteld, maar die ui staat tegenwoordig nog op de Deinumertoren, ter herinnering aan oude tijden! (S. Koldijk, *It Heitelân* 1926, blz. 4) (Ik ben bang, dat het hier om een zeer persoonlijk bedenkfel van Koldyk gaat. Mij is in elk geval geen parallel van deze „sage” bekend. Het verhaal klopt ook niet: de „sipel” van het bouwland is een heel ander produkt dan die torenbekroning. Overeenkomst is er alleen maar in de naam.)

De kerk van *Wirdum* heeft bij ouds twee torens gehad: een spitse aan de westkant en een stompe aan de zuidzijde. De spitse is in 1688 afgebroken, terwijl de stompe bleef staan en in 1806 met een spits werd gedekt. 't Verhaal zegt, dat er twee zusters in het dorp woonden, die beiden een toren bij de kerk wilden hebben. Maar toen zij het niet eens konden worden, liet de een 'n spitse en de ander een stompe toren bouwen, helemaal tegen de traditie. Toen de westelijke toren afgebroken werd, kregen de Wirdumers de bijnaam van „tuorkefretters” want

8. De „sipeltoer” in Deinum op een tekening van Ids Wiersma.

9. De kerk te Wirdum op een tekening uit 1680 met een spitse toren aan de westzijde en een stompe aan de zuidzijde.

men zag er een bewijs van armoede in, dat de toren werd afgebroken om hem met de klokken te gelde maken (Waling Dijkstra, *Uit Friesland's volksleven I*, bl. 292). Een ander lezing luidt:

Ten zuiden van Wirdum ligt een complex land, dat de Hekke- of Hikkemieden genoemd wordt. In 1824 vertelde D. W. Hellema, van Barhûs, over deze naam het volgende: Er bestaat een oud verhaal, dat hier in oude tijden twee juffers woonden. De ene heette Hecke en de andere Miede. Ze konden het niet eens worden over het bouwen van de toren van Wirdum, zodat zij tenslotte er elk één neerzetten: de ene aan de zuidkant, de andere aan de westkant (*Hs 485 Tegenwoordige Staat van Wirdum*, Prov. Bibl. Leeuwarden).

(De Hikkemieden zijn zeker niet naar twee juffrouwen genoemd, maar de aanwezigheid van een hek, ter afsluiting van een gemeenschap, zal de naam hebben

doen ontstaan. Toen die situatie niet meer duidelijk was, is de interpretatie verbonden aan de vroegere aanwezigheid van twee torens in Wirdum. Maar al maakt de sage niet zo'n erg oude indruk, men wist toch nog, dat er eenmaal twee torens hadden gestaan en dat was dus na 1688 niet meer het geval. Overigens nemen de z.g. juffertorens of zuster-torens in de sage een eigen plaats in. Men vindt een hele reeks Nederlandse voorbeelden vermeld in K. ter Laan, *Folkloristisch woordenboek voor Nederland en Vlaams België*. 's Gravenhage, 1949). Vergelijk ook de volgende bouw-naam-sage tot slot:

Er waren in *Engwirden* eens drie zusters, die ongetrouwd waren en die Lutske, Tsjaltsje en Gelske heetten. Ze zaten behoorlijk in de slappe was en dachten er een goed werk aan te doen, als zij nog bij hun leven het geld gebruikten voor het bouwen van een kerk. Lutske

10. De kerk te Wirdum op een tekening uit 1723 met alleen een stompe toren aan de zuidzijde.

en Tsjaltsje hadden genoeg achter het linnen om een complete kerk met toren te bouwen, maar Gelske schijnt zich wat verrekend te hebben, want er bleef bij haar geen geld meer voor een toren over. Zo kreeg haar dorp een kerk zonder toren. De dorpelingen konden de zon echter wel in het water zien schijnen en ze waren even blij met hun kerk als de anderen die er nog een toren bij hadden. En alle drie noemden ze hun dorpen naar de goede schenksters en zo kwamen de namen Lûnbird (Luinjeberd), Tsjalbird (Tjalleberd) en Gersleat (Gersloot) in de wereld (*Nieuwsblad van Friesland* 9.6.1933).

Een soortgelijk verhaal wordt verteld over de torens van Ijsbrechtum, Tirns en Tjalhuizum.

11. De kerk te Wirdum anno 1984: de stompe toren aan de zuidzijde kreeg in 1806 een spits.

De kerk van Uitwellingerga: de negenentwintigste aanwinst van de stichting

De toestand van de kerk van Uitwellingerga, die samen met de omliggende achttiende en negentiende eeuwse huizen een leuk dorpsgezicht vormt, werd de laatste jaren steeds slechter.

Door geldgebrek had de kerk in jaren geen groot onderhoud gehad, maar wat erger was: door de bouw van de Prinses Margriet-tunnel was het grondwaterpeil ernstig verstoord. Het middeleeuwse fundament, slechts 50 tot 100 centimeter diep, was hierop duidelijk niet berekend, en de kerk was gaan verzakken. Vooral binnen in de kerk is dit duidelijk te zien aan de scheuren in de wand achter de kansel, die aan een dichtgemetseld raam 'hangt'.

Bovendien hadden er begravingen te dicht op de muur plaatsgevonden, met als gevolg: scheuren in het muurwerk.

Een onderzoek, in 1978 uitgevoerd door architectenbureau Kijlstra wees uit dat op zijn minst een injectering en versteviging van het muurwerk moest plaatsvinden, maar een blijvende garantie tegen verzakking zou dit niet bieden. Een fundering met betonpalen was nog de meest afdoende oplossing: op drie meter onder het maaiveld zou zich een zandlaag bevinden, aldus het rapport dat het bureau in 1979 uitbracht. In elk geval konden begravingen binnen twee meter buiten de muren niet meer worden toegestaan.

Een poging van de kerkvoogdij om bij C.R.M. subsidie te verkrijgen voor de restauratie, werd in 1979 afgewezen. Een laatste redmiddel tot behoud van de kerk zou de Stichting Alde Fryske Tsjerken kunnen bieden.

12. De overdracht van de kerk te Uitwellingerga op 21 december 1983 aan de Stichting Alde Fryske Tsjerken. Voorzitter Steensma van de Stichting overhandigt het symbolische bedrag van één gulden aan de president kerkvoogd C. Lanting (links). Op de achtergrond notaris J. P. G. Mensen.

We schrijven nu 1984, en inmiddels is de kerk overgenomen door de stichting. Op 21 december 1983 vond de overdracht plaats: de kerk werd voor het symbolische bedrag van één gulden 'verkocht' aan de stichting. De kerk kreeg van de kerkvoogdij wel een 'bruidsschat' mee van f 145.000; het niet-subsidiabele deel van de restauratiekosten, die ruim een miljoen gaan bedragen. Zo werd de kerk van Uitwellingerga de negenentwintigste kerk van de stichting.

De overdracht vond plaats ten overstaan van notaris J. P. G. Mensen uit Sneek en in aanwezigheid van de pers en een groot aantal belangstellenden. Sprekers waren o.a. de voorzitter van de Stichting, dr. R. Steensma, die de wens uitsprak dat de kerk over uiterlijk tien jaar gerestaureerd zal zijn, ds F. A. van Liere, die nog eens benadrukte dat het niet de primaire taak van een kerkelijke gemeente is, monumentale gebouwen te onderhouden wanneer dit ten koste gaat van haar eigenlijke taak (het verkondigen van Gods woord), en dhr. C. Lanting namens de kerkvoogdij. De sprekers

werden afgewisseld met verschillende culturele evenementen.

Zo speelde het plaatselijk muziekkorps 'Euphonia', werd het orgel bespeeld door Jan de Jong, en droeg de dichteres Tine Mulder gedichten uit eigen werk voor. Tevens werd de plaatselijke commissie geïnstalleerd: de sleutel ging van hand tot hand, tot vermaak van de kosten Ruurd Nauta, die een reserve-exemplaar veilig in zijn binnenzak had zitten . . .

De bouwgeschiedenis van de kerk te Uitwellingerga

Het schip

Het huidige schip van de kerk in Uitwellingerga werd in 1690 gebouwd, zo vermeldt de gevelsteen in de noordmuur van de kerk. Behalve het jaartal 1690 en de wapens van de grietman Van Burmania, staat er nog een opschrift op, dat luidt:

*'Zeino, grietmanni generosa proles jecit
heic primum lapidem. Deo q. Tecta votivi
renovata templi Rite sacravit.'*

13. Op deze tekening van P. I. Portier uit 1750 is waarschijnlijk de kerk te Uitwellingerga afgebeeld.

(dat is: 'Zeino, het edele kind van de grietman heeft hier de eerste steen geplaatst. Voor God heeft hij het herstelde gebouw van het gewijde godshuis plechtig ingewijd.')

Van die bouw getuigt ook nog het 'Besteck vant arbeidsloon van de Kerck in den dorpe Uittwellingerga, 1690' (1) Het wordt hierna afgedrukt.

Uit dit bestek blijkt dat de kerk sinds 1690 niet veel wijzigingen heeft ondergaan. Alleen is het gebouw blijkbaar bij de bouw van een nieuwe toren enkele meters ingekort: in de noordmuur bevond zich aanvankelijk een poortje en in de zuidmuur een smal venster (artikelen 4 en 6 uit voornoemd bestek.).

Het raam dat zich in de oostmuur bevond (artikel 5) is later dichtgemetseld. Het oude fundament was blijkbaar nog geschikt om het schip van de nieuwe kerk te dragen, maar in het koor werd een nieuw fundament gelegd (artikelen 1 en 2).

De Voorlopige lijst van monumenten (2) vermeldt een gedenksteen met het wapen van Burmania, opschrift en: ... 1680.

Santema heeft in zijn boekje 'Ta de skiednis fen Toppenhuzen en Twellegea' dit jaartal overgeschreven. Getuige de gevelsteen, en de datering van het bestek, is dit duidelijk fout. Bovendien was de bewuste Zeino (zoon van Siuck Gerroldt van Burmania) in 1680 nog niet geboren, getuige de gevelsteen in de kerk van Oppenhuizen, die ons vertelt dat hij in 1695 veertien jaar oud was.

Veel oude afbeeldingen van de kerk van Uittwellingerga bestaan er niet. Het is niet helemaal zeker of de afgebeelde prent van Portier ons Uittwellingerga laat zien. Als we letten op de waterpartijen, lijkt het wel erg aannemelijk. Dan zou in de zuidmuur echter later een deur gemaakt moeten zijn. Portier zette zelf achterop zijn prent dat hij haar in Oppenhuizen had gemaakt, maar waarschijnlijk heeft hij zich in de naam van het dorp vergist.

De bekendere tekening van Stellingwerff uit 1722 is wel van Uittwellingerga, maar de weergave is niet erg waarheidsgetrouw. In elk geval zien we er de deur in de noordmuur op terug.

14. De kerk te Uittwellingerga gezien vanuit het zuiden.

De toren

De middeleeuwse toren werd, blijkens het bestek, in 1690 opgeknapt, en bleef nog staan tot in de negentiende eeuw. In 1823 lezen we over een aanbesteding van de bouw van een nieuwe toren in Uittwellingerga door het grietenijbestuur (3).

De toren was in 1797, zoals alle torens, namelijk bezit geworden van de burgerlijke gemeente. De aanbesteding uit 1823 is om onbekende redenen verder blijkbaar niet doorgegaan, want in 1872 lezen we dat het afbreken van de bestaande toren en het bouwen van een nieuwe nogmaals worden aanbesteed (4).

Blijkbaar is met de bouw van die toren ook het schip ingekort: het poortje in de noordmuur en het raam zijn in elk geval niet meer aanwezig.

De mededeling in de Encyclopedie van het hedendaagse Friesland, dat de toren toen weer eigendom van de kerkelijke gemeente is geworden (5), kan misver-

15. Het interieur van de kerk te Uitwellingerga naar het oosten. Links de 17de eeuwse herenbank en aan het einde de kansel.

standen oproepen. Volgens Santema is dit pas in 1888 gebeurd, en het rekeningboek van de kerkvoogdij maakt in de jaarrekening 1888 melding van een schenking bij de overdracht van de toren door de gemeente Wymbritseradeel: f 750,— (6).

In de toren hangt een klok uit 1787, gegoten door L. Haverkamp. Het opschrift luidt: 'L. Haverkamp me fecit, a° 1787' (langs de rand, en verder:) 'Jr. E. S. G. I. van Burmania Rengers, grietman van Wymbritseradeel, Anne Gerrits en Gabe Ennes, huislieden en kerkvoogden van Uitwellingerga.'

Deze klok is dus gegoten voor Uitwellingerga, toen er geen respons kwam op de advertentie van 1786, waarin de kerkvoogden 'een goede dorpsklok, zwaar plm. 1500 pond' te koop vroegen (7).

Het interieur

In het interieur van de kerk bevindt zich een eenvoudige herenbank, met een overhuiving op gewrongen, korintische zuilen. De overhuiving wordt bekroond met beschilderde bollen. De bank da-

teert uit het tweede kwart van de zeventiende eeuw en het doophek is uit dezelfde tijd (8).

Duidelijk is te zien dat deze herenbank later ongeveer 50 centimeter vergroot is. Het is onduidelijk wie vroeger het voorrecht hadden in de bank te zitten; nu is het de kerkvoogdenbank. Wanneer de datering klopt, zou men kunnen concluderen dat de bank en het hek nog in de middeleeuwse kerk hebben gestaan en in 1690 een plaats in de nieuwe kerk hebben gekregen.

De kansel is (volgens de Voorlopige lijst van monumenten) uit IJsbrechtum afkomstig en dateert uit het derde kwart van de zeventiende eeuw. In 1865 is de kerk van IJsbrechtum vernieuwd, en op 6 augustus 1866 werd in een advertentie 'afbraakmateriaal op het kerkhof te IJsbrechtum' te koop aangeboden (9).

Bij het plaatsen van de nieuwgekochte kansel werden in het koor het interieur en de raamindeling gewijzigd: het oorspronkelijke raam in de oostmuur is toen dichtgemetseld (het is nog steeds duidelijk te herkennen). De kansel, die tevoren tegen de zuidmuur gestaan moet

16. De kuip van de 17de eeuwse kansel, die werd aangekocht uit IJsbrechtum.

hebben, werd tegen het gedichte venster geplaatst, en aan weerszijden van de kansel zijn toen twee nieuwe ramen in de muur gemaakt. Zo werd de kerk omgebouwd tot een 'preekhal' (10). Het tekstbord uit 1886 is een schenking van ds C. van Eijsinga, die het vond op de kerkzolder te Heeg, waar hij zocht naar oude rouwborden (11). Sinds 1968 bevindt zich ook een orgel in de kerk. Het is aangekocht uit Beetsterzwaag. Voordien stond er een kerkharmonium, maar tot in de twintigste eeuw heeft de gemeente gezongen met slechts de steun van een voorzanger.

Noten

1. Archief van de gemeente Wymbritseradeel, nr. 245. Dit bestek is zo interessant, omdat het blijkens kanttekeningen, model heeft gestaan voor het bestek van de kerk van Oppenhuizen (1695).
2. Voorlopige lijst der Nederlandsche monumenten, blz. 388.

3. Wumkes, deel 2, blz. 120.
4. Wumkes, deel 2, blz. 385.
5. Encyclopedie van het hedendaagse Friesland, sv. Uitwellingerga (Leeuwarden 1975).
6. Rijksarchief in Friesland, Leeuwarden. Archief van de Hervormde gemeente Oppenhuizen-Uitwellingerga.
7. Wumkes, deel 1, blz. 345.
8. Voorlopige lijst der Nederlandsche monumenten, blz. 388.
Volgens drs. H. M. van den Berg is eerder aan de tweede helft van de 17de eeuw te denken wat de herenbank betreft.
9. Wumkes, deel 2, blz. 339.
10. Ik versta hieronder: een kerk waarin het meubilair op zodanige wijze geplaatst is, dat elke liturgische speelruimte verdwijnt, en het gebouw alleen nog tot het aanhoren van (resp. houden van) preken geschikt is.
11. Mededeling ds jhr. C. van Eijsinga.

Literatuur

- *Voorlopige lijst der Nederlandsche Monumenten van Geschiedenis en Kunst*, deel IX, Friesland Utrecht 1930.
- *Kunstreisboek voor Nederland* Amsterdam 1960.
- G. A. Wumkes, *Stads- en dorpskroniek van Friesland* Leeuwarden, 1930 (deel 1) en 1934 (deel 2).
- O. Santema, *Ta de skiednis fen Toppenhuzen en Twellegea* Liouwert, 1939.

Bestek

Conditien, en besteck, sampt aerticulen waerop, ende nae de welcke de Kerckvoogden, ende Ingesetenen van den dorpe Uittwellingerga, gesterckt met hun Predicant d^{nus} Wijbrandus Nijkerck, praesenteren, ten overstaen van den hooch-Ed: geboren Heer Jr. Siuck Geroldt van Burmania Grietman over Wym-

britseradeel, aende minstbiedende te besteden het arbeidsloon voort maken van een nieuwe Kerck in voortg. dorpe. invoegen als volgt

1. Dat de Kerck langh sal moeten wesen vijff en vijftich hout voeten binnenwerck ende wijd aen beide canten opt oude fundament, en het Choor in dese langte met drie schilden.
2. Dat de aennemer gehouden sal zijn om te maecken een nieuw fundament achter in de Choor, diep vier voet onder breed drie en een halff voet, met een behoorlijke insnijng tot darde halff steen dick, van de beste oude friesche steen van de olde Kerck.
3. Dat de aennemer het muirwerck van de Kerck hoog sal maken sestien hout voeten te meten uit de drompel van de ingangh tot aen de bovenste kanten van de balcken en rondom buiten onder de oisen met een rollaegh halff rond uit te houuen, en de halff rond verder uit te metselen, en binnen recht op.
4. Dat aen de noordcant een poortie sal worden gemaect, wijd vier voet, seven voet en negen duim hoog en daer over een halff rond boogh te trecken met platte pilaren, en twee kapteelen aen elck hoeck van de boogh een, en onder met een blauue drompel, alles soo als het werck vereischt, ende de deur te hangen in haecken en banden soo als de besteders sullen bevinden te behoren.
5. Dat in het noorder schel off in het eind schel een glaes gat sal worden gemaect aenvangh te nemen de hoochte daer sulx deur de besteders sal worden aangewesen, en wijd vier voet en drie quartier, hooch ses voeten en een duim, met een halff ronde booch, en een post daer in van grauue steen, mitsgaders daer in te bemetselen twe a drie ijseren roeden tot believen van de besteders.
6. Dat nevens de deur off poortie voorg. een glaes gat sal worden gemaect in de suidmuir, wijd darde

halff voet, hooch gelijk vant ander hier boven gesegt is, met roeden daer in, doch sonder post int midden.

7. Dat de aennemers noch aen de suidcant in de muir sullen maecken drie glaes-gaten gelijk in het 5^e articula gemelt ter plaetse daer die selve hun sullen aangewesen, alles buiten met een rollaegh ende die anderhalff duim schaen aff te houwen om uit te wateren, ende van binnen scheen, tot believen van de besteders soo wel de bogen als de sijden.
8. Dat van gelijcken een dubbelt glas int noorden van de Kerck sal worden gemaect invoegen als van die aende suidcant gesegt is.
9. Dat op ijder hoeck vant choor sal worden gemaect een pilaer, en also tot vier int getal met de muiren op te metselen, en te verbinden, breed drie steenen, dick dardehalff steen, op seven voeten hoogh, dan een klesoor in te snijden, ende dat op een rollaegh, voorts soo hoogh als het verstanden wort boven schuin toe te metselen, off van hardsteen daer op te leggen nae 't goedvinden van de besteders.
10. Dat de aennemers de Kerck geheel rondtom gehouden sullen wesen schoon te metselen, en te voegen, mitsgaders met gesifte kalck vol te setten, en aff te voegen, sampt van binnen te berapen, ende te bepleisteren met gesifte kalck tot contentement van de besteders.
11. Dat de aennemers gehouden sullen wesen de kalck te prepareren, en te bearbeiten dat die bequaem sal wesen tot het werck en de contentement van de besteders.
12. Dat de aennemers mede sullen maken een stuck aen de westcant van de Toorn sijn aenvangk te nemen twaleff voet van de grondt, en dan acht â negen voet uit te breecken, ende te suiveren, mitsgaders voorts wederom te metselen, en in het oude te verbinden.
13. Dat rondtom de Kerck sullen worden gemaect de muirplaten breed negen duim en dick vijff â ses duim

- hout gesaagt, de muirplaten op elck balke met twee goede rongen te versien, langh acht duim.
14. Dat de aennemers sullen moeten maken, bearbeiten, ende leggen acht nieuwe balcken breed een hout voet, en dick negen duim off soo als die daer toe geleverd worden, en indien verstanden wierde dat daertoe van de oude bequaem waren als dan die te leggen, en van de Acht balcken, drie tot gebijnten met stijlen, stocken, karbiels, pennen en gatten sampt goede, eken nagels te versien ende te maken, het eene bijnt aen de Toorn, het ander int midden van de Kerck ende het derde aen het Choor en in dit laeste, twee halve gebijnten komende vant Choor in 't selve laeste gebijnt te schieten met pennen, de gaten sampt een schoegh, insgelijx mede met goede houten nagels te nagelen, ende daer boven noch een lossen balck tusschen voorg. beide, halve bijnten in, oock met pen en gat te nagelen.
 15. Dat onder ijder balcke een bequaeme uitgestoken sleutel sal worden gemaect, en tot ijder eind van de balcken een goed ijseren ancker, met spijkers en krampen vast gemaect, sampt aen ider stijlle halff de hoochte van voorg. drie gebijnten van gelijcken een goed ancker deur de stijlle met splis en weij, ofte aen de buitencant met een winckelhaeck alles tot aenwiesingen, en contentement van de besteders, so, en als bij haer verstanden sal worden.
 16. Dat acht spanten nevens de balcken van de oude spanten van de olde Kerck sullen worden gemaect (indien sij goed verstaen worden te wesen) en daer opte leggen de gordings rondom met hare jaeghbanden, de karbiels, en daer op de kreupelspanten, nevens ijder spant twee haenne balcken, met hare karbiels, en gordings sampt jaeghbanden aen de naeld te maken, alles wel aen malcanderen soo dat behoort vast te nagelen ende te spijkere.
 17. Dat de kap van de gehele Kerck sal worden gemaect vant kap van de olde Kerck op gelijcke hoochte als die geweest is, indien het oude hout die langte off hoogte heeft, en ijder voet van die hoogte anderhalff duim verdruckt, off soo als het van de besteders geordonneert wort.
 18. Dat in ijder voet vant spand een spar, ofte oude rib sal geset worden, en die wel op het muirplaet met een voet, sampt gordings, en naeld vast gespijckert, mitsgaders een piramide achter op het Choor, drie voet boven uit met lood te beleggen, ende te maecken, tot contentement van de besteders.
 19. Dat de gehele kap van de Kerck sal worden belattet, ende gespijckert, mitsgaders de pannen daer op wordende geordonneert te leggen ende te spijkere, als mede de vorst, sampt de roeven achter op 't Choor insgelijx wel gespijckert, ende sulen over al de pannen van de Kerck met de vorsten met bequame kalck worden bestroken, soo dat behoort, tot contentement van de besteders.
 20. Dat ingevalle de besteders mochten resolveren ende verstaen een slach venster op 't Choor te hebben voor de toch van de wint bij hard weer, soo sullen de aennemers in sodanigen cas inde kap vant Choor op het muirplaat twee wanghties maken en aldaer setten een kosijn van twee voet kant met een slachvenster inde bovenste drompel met haecken en banden vast dattet van selfs toevalt.
 21. Dat de aennemers een houten verwulft inde gehele Kerck sullen maken, en in dier voegen rondom een post te leggen van 17 duim breed, en 3 duim dick, en tusschen de balcken met een halff rond uitgeschaeft, voorts dat het selve sal wesen van deursneden, off eecken hout, en tot ijder bladtseind een boogstuk aen ijder cant, datse de ronte conen criegien van het verwulft, en tusschen dese langte noch twee gelijcke bogen, en daer het beschutsel wel vast aen te maken rondtom inde Kerck, sampt op ijdere blads langte

over de naeden een deck stuck te leggen, wel vast te maecken, en op de cant een halff rond geschaeft, widers een naeld langs onder het verwulft te maken met acht ballen daer aen, en tusschen de ballen een halff rond geschaeft, en toegestoken, alles tot aenwiesinge en contentement van de besteders.

22. Dat de aennemers gehouden sullen wesen selfs steigerhouten, ende alle andere gereedtschappen tot het werck van noden te bestellen, ende leveren.
23. Dat de besteders alle de materialen tot het werck sullende worden gebruickt bij het werck op de wal sullen leveren geen exempt, sonder

wijders aen 't eene off ander gehalten te wesen.

24. Dat overal verstaen sullen worden houtvoeten, ende alles gemaect nae vereisch van 't werck tot contentement van de besteders.

Besteck vant aerbeitsloon van de Kerck in den dorpe Uittwellingerga 1690.

Noot: In het bestek is sprake van voeten. Eén friese houtvoet (12 duim) komt overeen met 29,6 cm. Men vergelijkte voor de terminologie: *R. Steensma*, It bistek fan de yn 1695 ny to bouwen tsjerke yn Toppenhuzen, in: *De Vrije Fries*, 1969, p. 66-72.

Aktiviteiten van de Stichting Alde Fryske Tsjerken

De trouwe lezers van de publikaties van onze Stichting zullen merken dat er zich een verandering heeft voorgedaan: bij deze aflevering ontbreekt het gekleurde blad met de korte mededelingen. Dit is opgenomen in de gewone publikatie. Daartoe is deze uitgebreid met een aparte rubriek met als ondertitel: activiteiten van de Stichting Alde Fryske Tsjerken. De hoofdtitel hebben we nog niet gevonden. U kunt ons daarbij helpen en voor de beste inzending is een boekenbon beschikbaar. De redactie geeft er wel de voorkeur aan dat in de naam het woord „tsjerke” voorkomt.

Voor deze nieuwe rubriek is een aparte redactie gevormd, bestaande uit: H. T. Algra, A. B. van der Meulen, J. van der Meulen en U. Zwaga. De nieuwe rubriek zal niet slechts korte berichten bevatten, maar ook kleine artikelen over het reilen en zeilen van de stichting. U vindt hierbij twee voorbeelden: een artikel over de kerk te Beers en een over het gebruik van de kerk in Sint Jacobiparochie. Het is de bedoeling dat in de toekomst voor het gebruikelijke artikel over een kerk of aspecten van de kerkbouw in Friesland 16 pagina's gereserveerd worden en dat de nieuwe rubriek met allerlei nieuws omtrent onze activiteiten 8 pagina's krijgt toegemeten. Van de nieuwe rubriek zullen 250 exemplaren extra worden gedrukt en worden verspreid over diverse plaatsen in Friesland waar mensen komen die mogelijk belangstelling hebben voor ons werk: bibliotheken, leeszalen, stadhuisen, V.V.V.'s ed. Voor suggesties in dezen houden we ons aanbevolen.

De redactie.

De gerestaureerde kerk van Beers. Gebruik en functie

"Een kerkgebouw is een ruimte waarin veel meer kan gebeuren dan alleen het houden van de zondagse kerkdiensten. In veel kerken gebeurt ook meer. Daarbij komt dan al spoedig de vraag naar voren wat je in de kerk mag doen; anders gezegd: waar ligt de grens van wat in een kerk nog passend is."

Bovenstaande tekst is ontleend aan het boekje van dr. Regn. Steensma, 'Kerken wat doe je ermee'.

Het probleem van het vinden van een zinvolle bestemming voor een kerkgebouw is een, naar het zich laat afzien, groter wordend probleem. Het speelt zich met name af in streken van Friesland waar het aantal inwoners jaarlijks afneemt. Van de kerk als gebouw voor het houden van kerkdiensten is in die gevallen nauwelijks of in het geheel geen sprake meer. De kerk staat er, als

gevolg van dit niet meer in gebruik zijn, triest en treurig bij. Onderhoud wordt er nauwelijks meer aan verricht.

Een aantal dorpskerken in Friesland staat zo ten prooi aan weer en wind in het landschap. Wil men hierin verandering brengen dan is ook het vinden van een nieuwe functie en bestemming voor deze vaak monumentale gebouwen belangrijk.

Een voorbeeld van een dorpskerk zonder functie en behoorlijk in verval was te vinden in Beers. In het dorpje Beers, met 157 inwoners, was de oude Hervormde Kerk al een aantal jaren buiten gebruik. De Stichting Alde Fryske Tsjerken heeft het gebouw in 1975 overgenomen en daarmee scheen de toekomst van het kerkgebouw veilig gesteld.

Bij de restauratie, die in 1981 begon, werd rekening gehouden met de toe-

17. In Beers staat op ongeveer 100 meter van de kerk de poort van de vroegere Unia-state.

komstige bestemming en gebruik van het gebouw: het houden van culturele evenementen. Het fraaie 18e eeuwse meubilair werd geconserveerd en waar nodig gerestaureerd. De opstelling werd, door het verplaatsen van een herenbank, enigszins verbeterd. De houten vloer werd weggehaald, waardoor de zerken weer tevoorschijn kwamen. In het portaal werd een toilet- en keukenaccommodatie gerealiseerd. Een even noodzakelijk als nuttige voorziening.

Op de orgelgalerij werd een ruimte van ongeveer 30 m² geschikt gemaakt voor het houden van tentoonstellingen.

Op ongeveer 100 meter van de kerk staat het poortje van de vroegere Unia State. De state is in 1756 gesloopt. Alleen het poortje is bewaard gebleven en was sinds 1963 in gebruik als museumpje gewijd aan states en stinsen en de Friese heraldiek. Het gebouwtje was om een aantal redenen niet zo geschikt voor museale doeleinden. Het was dan ook een gelukkige beslissing de expositie van de poort over te brengen naar de kerk waar de mogelijkheden van een goed beheer, verlichting en verwarming in veel betere mate aanwezig zijn.

Dank zij subsidies van de gemeente Baarderadeel, het Anjerfonds Friesland en het Comité voor de Zomerpostzegels kon een goede basisverlichting worden aangebracht, bestaande vitrines opgeknapt en de expositie over states en stinsen worden vernieuwd.

Ter gelegenheid van de feestelijke heropening van de kerk op 25 juni 1983 was

op de orgelgalerij tevens een expositie ingericht van etsen van Frederik van Batenburg.

Met de inzet van de plaatselijke commissie en het bestuur van de 'Poorte fan Bears' werd het mogelijk voor de zomermaanden een vrijwilliger aan te stellen. De gerestaureerde kerk, de expositie 'states en stinsen' en de poort van de Unia State konden zo voor het publiek worden opengesteld gedurende de maanden juli, augustus en september, dinsdag t/m zaterdag van 10-12 en van 14-17 uur.

De bezoekers waren bijna allemaal verast door de interessante combinatie van monument en expositie, die hier op logische wijze op elkaar aansluiten.

Na een periode van achteruitgang en verval is, dank zij een zorgvuldige restauratie, de fraaie 19e eeuwse dorpskerk van Beers tot nieuw leven gewekt. Met de inspanning van alle betrokkenen moet het mogelijk zijn het leven er in te houden en bovengenoemde activiteiten ook de komende jaren doorgang te laten vinden.

Literatuur

Dr. Regn. Steensma, Kerken wat doe je ermee, Baarn 1981 (128 p.) Het rijk geïllustreerde boekje gaat over allerlei vragen rond de gebruiksmogelijkheden van onze oude kerkgebouwen.

Voor de speciale prijs van f 5,— (plus portokosten) is het boekje te verkrijgen bij het secretariaat van de Stichting Alde Fryske Tsjerken, Eewal 86/3, 8911 GV Leeuwarden. Telefoon 058-139666.

Rectificatie

In het vorige artikel *'Christus' geboorte en jeugd in de gewelfschilderingen van Bolswards St. Maartenskerk*, is een persoonsverwisseling geconstateerd. De op blz. 102 genoemde Th. Lunsingh Scheurleer moet zijn D. F. Lunsingh Scheurleer. Hij was rijksinspecteur voor de roerende monumenten en secretaris van de adviescommissie voor het behouden van wandtapijten, wand-, gewelf-, en glas-schilderkunst alsmede van sculpturen.

Onze excuses voor deze vergissing.

Redactie.

Activiteiten in "De Groate Kerk" te St. Jacobiparochie

"Dit gebouw, dat nu als cultureel centrum dienst gaat doen, is de keuze geweest van St. Jacobiparochie. Wij hopen dat deze keuze voor de toekomst juist is geweest."

(Staatssecretaris Wallis de Vries)

Toen U. Zwaga mij vroeg een verslag te schrijven over een aantal evenementen in ons Kultureel Sintrum "De Groate Kerk", ben ik eerst eens gaan neuzen in eerder verschenen publikaties van de Stichting Alde Fryske Tsjerken. In een van deze publikaties kwam ik bovenstaande uitspraken tegen van dhr. Wallis de Vries (toenmalig staatssecretaris van CRM) bij de opening van het Kultureel Sintrum op 9 mei 1981.

Wanneer je een dergelijke uitspraak nog eens overleest, dan word je er wel toe gewongen om na 3 jaar je eens af te vragen of de keuze inderdaad juist is geweest.

Zonder stil te staan bij alle evenementen die in de afgelopen 3 jaar hebben plaatsgevonden (met o.a. optredens van koren en korpsen, het Frysk Orkest, Lennie de Vries, Ansambul Pirin, Yetris, filmavonden, een beurs van kleinschalige bedrijven, exposities, etc.), wil ik een kort verslag doen van de evenementen in de maand december van het afgelopen jaar.

Heerenveens Vokaal Ensemble

Op 16 december treedt het H.V.E. voor de derde keer op in "De Groate Kerk". Vooral in de decembermaand past een optreden van het H.V.E., door de keuze van het repertoire, die bestaat uit liederen passend in de sfeer van de komende kersttijd. Het Ensemble bestaat uit een groep enthousiaste mensen die o.l.v. dirigent Cor Nijdam, met deze keer medewerking van de gitarist Doeke Dokter, een avondvullend programma kunnen

brengen. Na alle voorbereidingen, zoals artikels in kranten, advertenties, affiches, is het toch weer een spannend of er voldoende bezoekers zullen komen. Maar gelukkig, bij een aanvang van de avond mogen we tevreden zijn met ongeveer 80 personen.

En dan begint het concert... zingend treedt het ensemble één voor één de kerk binnen met hun herkenningmelodie "Hail smiling morn."

De dirigent praat het programma met humor aan elkaar maar geeft ook boeiende uitleg over de vaak zeer oude liederen. De gitarist Doeke Dokter speelt vol overgave zowel klassieke stukken als Zuidamerikaanse muziek. Als afsluiting delen de zangers en zangeressen onder het zingen bloemen uit aan het publiek. Dik voldaan loop ik na afloop naar huis. Op naar het volgende programma:

Opening tentoonstelling Drieluik

De tentoonstelling heeft de naam "Drieluik" gekregen omdat ze uiteen valt in drie delen: Het eerste deel bestaat uit schilderijen van de zondagsschilder Sytse Singelsma uit Goutum. Het tweede en derde deel bestaat uit foto's van respectievelijk de kloosters Mariëngaarde (Hallum) en Klaarkamp (Dokkum) en Romaanse kerken in Friesland. Zo op het eerste gezicht een wat vreemde combinatie maar onze voorzitter wist het geheel met gevoel voor humor aan elkaar te praten.

De opening zal plaatsvinden op 22 december van 17-18 uur in "De Groate Kerk" en zal verricht worden door burgemeester Rombout van Het Bildt.

Er moet echter nog heel wat gebeuren: Huis aan huis zullen we een gestencilde uitnodiging tot het bijwonen van de opening verspreiden. En dan moet de tentoonstelling op de morgen van 22 december nog ingericht worden.

Omdat burgemeester Rombout zijn ambt

18. Opening van de tentoonstelling Drieluik in „De Groate Kerk” te Sint Jacobiparochie. De zondagsschilder Sijtse Singelsma (links) uit Goutum geeft uitleg aan burgemeester Rombout (midden).

als burgemeester neer zal leggen en hij degene was die weigerde zijn handtekening te zetten voor de sloop van onze kerk, wilden we van deze gelegenheid ook gebruik maken om van hem afscheid te nemen als dorp St. Jacobiparochie. We nodigden daarom een aantal sprekers uit, die allen bereid zijn een praatje te houden.

De opkomst is niet zoenderend, wat het aantal bezoekers betreft, maar gelukkig heeft onze beheerder de tafels en stoelen zo neergezet, dat het geheel toch een gezellige indruk maakt.

Dhr. Rombout werd o.a. een originele tekening van de kerk aangeboden, gemaakt door dhr. H. Paradies. Van deze tekening hebben we foto's laten maken die we in onze kerk verkopen.

Theatergroep Finnij

Theatergroep Finnij geeft op 29 december 's middags een kindervoorstelling en 's avonds een tienvoorstelling. We kennen Finnij nu 3 jaar en weten dat

hun kindervoorstellingen een sukses zijn. Dit jaar speelden ze het stuk "Eigenwijze Wies": vader en dochter Wies verhuren uit geldnood kamers. Een van deze huurders brengt een hoop tram-melant met zich mee. Daarbij wordt de hulp gevraagd van kinderen uit de zaal, om mee te spelen en zo tot een oplossing te komen. Zowel de ongeveer 80 kinderen als de aanwezige ouders hebben genoten. Maar dan de tienvoorstelling "Morgen". Voor Finnij een nieuwe uitdaging deze leeftijdsgroep met hun theater te bereiken. Voor hun een uitproberen, maar voor ons ook!

Gelukkig hebben we zowel bij de gemeente Het Bildt als bij de provincie een toezegging tot een subsidie op het tekort gekregen. Anders zou het risico te groot zijn dat de voorstelling financieel gezien een flop zou worden.

Tja: waar we eigenlijk wel een beetje bang voor waren geweest, werd waarheid. Er kwamen die avond maar 16 tieners! De voorstelling gespeeld door acht mensen: magiër, beul, slavin, min,

19. Op 28 december gaf de theatergroep Finnij een voorstelling in de kerk te Sint Jacobiparochie. Kinderen kijken toe en doen mee.

kluzenaar, kwakzalver, klaagvrouw en ridder. Weliswaar zijn deze beroepen uitgestorven, maar de menselijke karaktertrekken zijn nog steeds aanwezig. Het verhaal speelt zich dan ook af in deze tijd.

Drie muzikanten zorgden voor de muziek tijdens de voorstelling.

Na afloop werd het publiek uitgenodigd nog even na te praten. Een groepje van acht tieners durfde de uitnodiging aan. Er werd bijvoorbeeld gevraagd welke rol zij zouden kiezen als ze mogen meespelen. Voor de acteurs kwamen hier verrassende antwoorden uit en nog verrassender waren de motivaties ervan.

Alhoewel uit de reacties van dit kleine groepje tieners duidelijk naar voren kwam dat ze volgend jaar weer wilden komen naar een tienvoorstelling als deze, is het aantal toch te gering. Ik denk dat de reclamevormen die we bij andere evenementen kiezen (affiches, artikels, advertenties) voor deze leeftijdsgroep weinig resultaat oplevert, omdat de tieners de voorstelling niet kennen.

Voor de voorstelling hadden we contact gezocht met de beide MAVO's in St. Annaparochie, waarbij de mensen van Finnij bereid waren de scholen te bezoeken. Uit hun reacties bleek duidelijk dat ze als school mee willen werken aan het stimuleren tot het bezoeken van deze voorstellingen, maar dan moeten deze plaatsvinden in een schoolweek en niet in de vakanties.

De lerares waarmee ik contact heb gehad, vertelde me dat ze als klasselerares met haar klas de voorstelling wel zou willen bezoeken als deze plaatsvond in een schoolweek. Al met al een reden om een tienvoorstelling nog eens te proberen, maar dan in een betere samenwerking met het voortgezet onderwijs.

En dan nog ons **Nijjaaswinse**

Op 1 januari 1984 van 16.30-18.00 uur. Sinds we als bestuur in 1981 zijn begonnen hebben we dit nijjaaswinse ingesteld met de bedoeling dit als een jaarlijks gebeuren terug te laten keren. Onze bakker schonk ons weer twee krenten-

20. Nijjaaswinse in „De Groate Kerk” te Sint Jacobiparochie op 1 januari 1984. Een gezellige sfeer met muziek van het korps Aurora.

broden van elk ruim 1 meter lengte, waarvan iedere bezoeker mocht proeven.

Muziekkorps "Aurora" verzorgde het muzikale gedeelte en dhr. M. de Bildt gaf in het Bildts een overzicht van het jaar 1983.

Tussendoor was er gelegenheid om elkaar "nijjaar te winse.

Terug naar de keuzevraag

Terugblikkend op de verschillende evenementen kan ik met een gerust hart vaststellen dat de keuze van het dorp St.

Jacobiparochie om de kerk te behouden als cultureel centrum juist is geweest. Toch ook nog een paar andere conclusies:

- meer mensen zouden de evenementen kunnen bezoeken
- de vormen van reclame moeten zeer zorgvuldig worden uitgezocht
- planning van datums van evenementen is zeer belangrijk
- voor sommige evenementen ben je afhankelijk van subsidies
- de kerk leent zich voor de meest uiteenlopende evenementen

Korte berichten

Overdracht Wier

Ten overstaan van notaris mr. W. J. Adema uit Leeuwarden heeft de officiële overdracht van kerk en toren plaatsgevonden op 5 juli 1983. De kerk te Wier dateert uit de 13e eeuw en heeft een eenvoudig interieur. Bijzonder in deze kerk is de avondmaalsruimte die permanent ingericht is in het koor. Tot het interieur behoort een compleet bankenplan, bestaande uit een herenbank en mansbanken, 19e-eeuws, waaraan 18e-eeuwse onderdelen verwerkt zijn. Het orgel in deze kerk is een instrument van de orgelbouwer Radersma, het stamt eveneens uit de 19e eeuw. Dit instrument is als sluitstuk gesitueerd tegen het westwerk en heeft als bekroning beelden die koning David en twee bazuinengelen voorstellen. Tegen de westmuur staat een toren uit 1880.

De plaatselijke commissie te Wier bestaat uit: mw. D. Groeneveld-v.d. Wal, Lautawei 22, 9043 VP Wier; mw. P. Wieling-Klok, Hegedyk 19, 9043 VS Wier, tel: 05186-1305; dhr. E. Smidstra, Hegedyk 20, 9043 VS Wier, tel: 05186-1207.

Overdracht Uitwellingerga

De officiële overdracht van kerk en toren heeft op 21 december 1983 plaatsgevonden in de kerk te Uitwellingerga ten overstaan van notaris J. P. G. Mensen uit Sneek. Daarvoor waren talrijke belangstellenden naar het kerkgebouw gekomen. Door deze overdracht heeft de stichting een kerk in haar bezit gekregen die een voorbeeld is van protestantse kerkbouw in Friesland uit de zeventiende eeuw.

De plaatselijke commissie bestaat uit: dhr. Tj. Folkertsma, Mensonisesstraat 11, 8625 HN Oppenhuizen, tel: 05153-361 (voorz.); mw. B. v.d. Bij-Binnema, Lytse Súdein 43, 8624 TS Uitwellingerga, tel: 05153-597 (secr.); dhr. P. Elsinga; dhr. H. T. Epema; dhr. J. Smit; mw. Y. Soeten-de Jong; mw. M. Wittermans-Agricola.

Heringebruikneming Schurega

Op zaterdag 17 december 1983 heeft de officiële heringebruikneming plaatsgevonden. Deze avond werd opgeluisterd door de muziekvereniging „Excelsior” en de zangverenigingen „Wij sjonge noch”, „Looft den Heer” en „Zang en Vriendschap”. Het gebeuren was een ware muzikale gebeurtenis. Door plaatselijke activiteiten is de kerk van Schurega voorzien van gas en water. Zo zijn er vier gasverwarmingselementen en hier en daar een kwast verf aangebracht. De preekstoel is hersteld en in het voorportaal zijn tevens een keukenblok en W.C.-ruimte gecreëerd, zodat de kerk een grotere bruikbaarheid heeft gekregen. Uit de gemeenschap van Schurega-Jubbega is een vijftienarmige lichtkroon ten geschenke gegeven, terwijl de voormalige Ned. Herv. Vrouwenvereniging een harmonium ten geschenke heeft gegeven. Er is een subliem werkende plaatselijke commissie die allerlei activiteiten organiseert. Het gaat goed in Schurega-Jubbega!

Zomerexcursie 2 juni 1984

De zomerexcursie zal naar de Zuidwesthoek van Friesland gaan en wel naar de volgende kerken: Oosthem, Westhem, Blauwhuis en Nijland.

De excursie start vanaf het station in Leeuwarden om 11.00 uur 's morgens. De deelnemers zullen dan om 12.00 uur de eerste kerk kunnen bezichtigen. Graag ook nu weer vroegtijdige aanmelding om teleurstelling te voorkomen. Tijdens de winterexcursie van 14 januari 1984 waren er maar liefst vier bussen volgeboekt, terwijl er in totaal ± 600 deelnemers waren. Een geweldige opkomst. De kosten bedragen ook nu weer f 18,— per persoon, inclusief mapje met kerkbeschrijvingen. Voor personen met eigen vervoer is de prijs f 6,— per mapje. U kunt zich aanmelden via overmaking van het bedrag op gironummer 36 90 669 t.n.v. de Excursiecommissie „Alde Fryske Tsjerken”.

Tentoonstelling

In het streekmuseum „Het Bleekers-huis” te Drachten is een tentoonstelling „Waar Smallinglanders vroeger kerken”. Een expositie van kerkgebouwen in de Gemeente Smallingerland, zowel uit het verleden als het heden. De openingsdagen en tijden zijn: dinsdag t/m zaterdag van 10.00 tot 17.00 uur.

Donateursvergadering

De donateursvergadering zal worden gehouden op 23 mei 1984 in een zaal van het Oranjestad hotel te Leeuwarden, aanvang 20.00 uur. Na het officiële gedeelte zal er een lezing over Friese kerken worden gehouden door de heer U. Zwaga, met als titel „Yn it skaad fan de Middelseedyk”. Mocht u van plan zijn naar deze vergadering te komen, wilt u dit dan schriftelijk of telefonisch aan ons melden? De agenda zal u dan tijdig worden toegezonden.

Stormschade

De januaristorm in de nacht van zaterdag op zondag de 14e heeft de stichting ook weer het nodige ongemak bezorgd. In de meeste gevallen bleef de schade beperkt tot het afwaaien van pannen. De kerk van Peins verloor echter ook nog een stuk goot en enig zinkwerk van de

toerenspits. De schoorsteen van de kerk te Boksum was niet langer bestand tegen de elementen en nam in zijn val ook nog een aantal leien mee.

Van de bestuurstafel

Het is zeer verheugend dat zoveel donateurs spontaan hebben gereageerd op ons verzoek tot spoedige overmaking van de bijdragen voor 1984. Sommige donateurs hebben hun bijdrage soms fors verhoogd. Daarvoor onze hartelijke dank! Willen degenen die nog niet de donatie voor 1984 hebben betaald graag hun bijdrage storten op giro 2207600. Van donateurs, maar ook van niet-donateurs mochten wij giften ontvangen voor het werk door onze stichting.

Alle gevers en geefsters zeggen wij hartelijk dank, in het bijzonder voor de schenking van f 10.000,— door wijlen mw. A. L. Mulder en voor de schenking van f 5.972,— door mw. A. P. H.

Verantwoording van de foto's

Instituut voor Liturgiewetenschap te Groningen: 1, 2, 3, 4, 6, 7, 8, 9, 10, 11, 13, 14, 15.
Paul Vogt: 3, 5.
Leeuwarder Courant: 12.
Fries Dagblad: 14.
H. de Haan: 17.
Hommema, Franeker 18, 19, 20.

STICHTING ALDE FRYSKJE TSJERKEN

Eewal 86^{III} - 8911 GV Leeuwarden, telefoon: 058-139666.

Postgiro 2207600 - Bank: Friesland Bank Leeuwarden rek.nr. 29.81.00.703

Kantooruren: 's morgens 9.00-12.00 uur, 's middags 14.00-16.30 uur.